

**Obra guanyadora
del 21é Premi Bernat Capó
de difusió de la cultura popular**

Formaven el jurat: Xavier Rius, diputat de l'Àrea de Cultura de la Diputació de València; Josep V. Aguilar i Joan Seguí, conservadors de l'ETNO; Adrià Besó, doctor en Història de l'Art i professor de la Universitat de València; M. José García, presidenta de l'Associació Valenciana d'Antropologia, i Núria Sendra, editora d'Edicions del Bullent.

1a edició: Abril de 2021

© 2021 del text: Josep Lluís Santonja

© 2021 de les fotografies: els seus autors i, especialment, AA (Ajuntament d'Alcoi), BNE (Biblioteca Nacional d'Espanya, Madrid) i BV (Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu / Biblioteca Valenciana Digital BIVALDI)

© 2021 Edicions del Bullent, SL

C. de la Taronja, 16 - 46210 Picanya

Tel. 961 590 883

www.bullent.net

info@bullent.net

Disseny gràfic: Cèsar Amigué

Assessorament lingüístic: Maria Guasp, Àlvar Vanyó

Impressió: Guada

ISBN: 978-84-9904-246-6

Dipòsit legal: V-901-2021

Si voleu facilitar informació sobre els costums funeraris de la vostra població, contacteu amb l'autor al correu: santesanimetes@gmail.com.

La reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, o la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec sense l'autorització escrita de l'editor, queden rigorosament prohibides i estaran sotmeses a les sancions establertes per la llei.

Josep Lluís Santonja

ANIMETES SANTES

Costums tradicionals valencians
sobre el més-enllà

EDICIONS DEL BULLENT

L'ETNO

ÍNDIX

INTROIT	6
MORIR EN EL PASSAT	9
1. Pestes i danses de la mort	21
2. La sepultura	34
3. Els funerals	46
4. La mortalla	60
5. Els llegats i les deixes pietoses	63
6. Els albats	68
7. La fotografia de persones mortes	79
MORIR FA UNS ANYS	85
1. Pagar-se la mort	88
2. El presagi de la mort	88
3. L'extremunció	92
4. La mortalla	94
5. El taüt	98
6. La vetla	98
7. Tocs de campanes	104
8. Missa de cos present	104
9. El condol	108
10. Trasllat al cementeri	110
11. Oració final i acomiadament de la persona difunta	120
12. Els recordatoris	120
13. Primers dies després del soterrament	123
14. El dol	124
15. El mig dol	128

16. Misses mensuals o anuals	128
17. Tots Sants i Ànimes	129
18. Visites al cementeri	144
19. La làpida	147
20. Els albats	153
MORIR ARA	163
1. Diversitat i pluralitat davant la mort	167
2. Cap a un nou model de cementeris	171
3. El condol virtual i altres formes d'ajuda a la mort	175
4. Els cementeris com a recurs turístic	177
<i>El Cementeri General de València</i>	
<i>i el British Protestant Cemetery</i>	179
<i>El Cementeri Municipal Sant Antoni Abat d'Alcoi.....</i>	186
BIBLIOGRAFIA	192

INTROIT

La mort és una constant en la vida. Totes les persones sabem que més tard o més prompte hem de passar per aquest trànsit, i hem de morir sense poder fer res. Per tant, s'ha de prendre aquest trànsit amb la mateixa naturalitat amb què es viu, pel fet que és inevitable. Elisabeth Kübler-Ross, en el seu llibre *Sobre la muerte y los moribundos*, considera que actualment «hi ha moltes raons per les quals no s'afronta la mort amb tranquil·litat; un dels fets més importants és que, hui dia, morir és més horrible en molts aspectes..., és quelcom solitari, mecànic i deshumanitzat... perquè sovint el pacient és arrabassat del seu ambient familiar i portat de pressa a una sala d'urgència... el pacient hui pateix més, no físicament potser, però sí emocionalment». En la mateixa línia, Jorge L. Tizón, en la seua obra *Pérdida, pena, duelo...*, fa una descripció bastant dramàtica, tot i que alhora realista, de la situació generada a la nostra societat urbana: «Morir hui dia en una ciutat occidental és, en més del 80% de les ocasions, morir intubat, sense poder-se comunicar, anestesià i sedat, inconscient, alimentat artificialment... i, sobretot, sovint és morir—bastant— sol, a l'hospital, apartat de tot el que fins llavors ha suposat la vida per a aquest moribund que podríem ser nosaltres mateixos».

Quan ens aproximem al nostre final corporal, com relaten moltes persones moribundes, travessem cinc fases: negació, ira, negociació, depressió i acceptació. Si al llarg d'aquestes fases les persones moribundes es troben acompanyades pels qui els estimen, poden aconseguir amb més èxit la fase d'acceptació. En el moment d'enfrontar-nos amb la nostra mort, la por i l'ansietat davant el que ens esdevindrà estan presents. Tota la nostra vida sembla rebobinar-se una vegada i una altra davant nosaltres mentre agonitzem, i recordem «amb obstinada repetició, els projectes inconclusos, els somnis avortats, els ensopecs de tota mena, les amistats desateses, els amors traïts». La importància que donem a la

presència al nostre voltant de les persones que estimem, a la necessitat de no morir sols i separats d'elles, a sentir-les i ser acariciats en silenci, a reconciliar-nos amb els altres i expressar tant els sentiments reprimits com tot allò que necessitem expressar, resulta clau per a aconseguir la fase d'acceptació.

Com tants altres aspectes de la societat contemporània, la mort s'ha «professionalitzat» i ha deixat d'estar en mans de la família, com ocorria no fa massa anys, per a confiar-la als professionals sanitaris i funeraris. Aquesta circumstància s'ha vist agreujada en aquesta última pandèmia provocada per la COVID-19 quan les autoritats, per qüestions de salut pública, han restringit –si no, directament, han prohibit–, els funerals o l'acompanyament de les persones difuntes en el seu últim comiat.

En les pàgines que segueixen fem un viatge pel passat, des que van nàixer les poblacions valencianes arran de l'arribada de Jaume I i els primers colons, amb els seus propis cultes de la mort; com aquests van evolucionar, com van generar les seues pròpies particularitats, com ara la celebració de la mort dels infants («angelets» o «albats»), fins a arribar a l'actual estandardització dels cerimonials de la mort de la societat occidental del segle XXI, així com deixar una porta oberta als reptes de la nostra societat davant la multicultu-ralitat, l'establiment de nous pensaments i actituds davant la mort, i el replantejament de l'arquitectura funerària, entre altres aspectes del futur immediat.

MORIR EN EL PASSAT

Els pobladors que van arribar a terres valencianes al llarg del segle XIII duïen amb ells tot un bagatge de creences religioses des dels seus llocs de procedència. Va ser, sobretot, davant la proximitat de la mort quan van expressar els seus sentiments més profunds sobre el més-enllà. De tota manera, per a aquesta gent de l'època baixmedieval existia una mena de patró modelat per l'Església que coartava les vivències i les consideracions personals sobre l'última destinació de la seua ànima. La transitorietat de la vida física no havia de significar una desesperança per als fidels perquè la vida eterna, en esperit, principiava en el mateix instant del trànsit. Quan l'ànima escapava de la seua cel·la corpòria anava a ocupar, segons haguera sigut el seu comportament en la terra, un lloc en el paradís, o en l'infern, on eren enviats irremissiblement tots els pecadors, tot seguint el model que els teòlegs havien confeccionat d'aquesta mena de cosmogonia o divisió dels mons. No obstant això, aquesta partició radical dels espais extraterrenals tenia el defecte d'haver desenvolupat una indubtable desconfiança entre els creients perquè la més mínima desviació de l'ortodòxia havia d'implicar la separació del lloc dels justos, fora com fora la gravetat de l'acció. L'Església va continuar modelant durant l'època medieval la concepció del més-enllà i així en el segle XII, per a apaivagar les inquietuds dels qui cometien faltes lleus, va nàixer la idea del purgatori, un lloc entre l'edén i l'avèrn, on anaven els condemnats per pecats venials, lleugers, lleus i insuficients com per a confinar-los en l'infern. Els teòlegs van qualificar el purgatori com un espai de foc previ al judici final en què es dilucidaria l'última destinació de les ànimes, fora la redempció o la condemna a les flames eternes. L'aparició del purgatori va suposar, a més, un canvi en la pràctica de la penitència perquè, en ser aquest el lloc on serien conduïts els que havien pecat de manera venial, s'invalidava la tradicional remissió en vida per mitjà de l'oració —especialment la dominical—, la pràctica de l'almoïna i la confessió regular. L'aprovació eclesiàstica del purgatori va arribar primerament amb Innocenci IV el 1254, i després en el segon concili de Lió l'any 1274, afavorida sobretot pel desenvolupament dels nous ordes mendicants, especialment els dels franciscans i dominics, que van utilitzar aquesta nova destinació per a les ànimes com una arma contra els heretges, perquè aquests, generalment, no admetien aquesta tercera via, i s'invalidava qualsevol mena

de penitència extracorpòria que no foren les dues sendes tradicionals del més-enllà.

A més del purgatori, l'Església va habilitar un nou espai per a tots aquells infants que morien abans de tindre ús de raó o d'haver-hi combregat, els quals eren coneguts en terres valencianes com «albats» o «angelets», i mai eren enterrats dins el temple, ni encara que tingueren allí sepultura els seus pares, sinó en un lloc específic del cementeri comú, a les portes de la parròquia. Amb aquesta nova destinació, el més-enllà quedava estructurat en quatre estadis segons escrivia, a finals del segle XVI, Alonso de Villegas en el seu *Flos sanctorum*: primer, l'estadi dels danyats (l'infern); segon, l'estadi dels infants sense batejar; tercer, el purgatori de les ànimes, i quart, el paradís. El mateix papat no va tardar a desvirtuar promptament el valor del purgatori i així Bonifaci VIII va convocar l'any 1300, per primera vegada, tots els fidels a acudir a Roma per a celebrar el jubileu, en el qual va prometre a tots els pelegrins la indulgència plenària, és a dir, la remissió dels seus pecats, i va estendre aquesta gràcia a les persones difuntes, les ànimes del purgatori, per als qui els seus parents havien d'adquirir les conegudes butles d'indulgència que distribuïen els almoiners i butlers per tot l'orbe cristià.

El purgatori era l'element que superava la dicotomia reduccionista, quasi maniquea, del primer cristianisme i de les esglésies reformades —és a dir, la glòria o la condemnaió eternes—, i implicava l'expiació temporal d'algunes culpes. Va sorgir històricament en l'edat mitjana central, quan creixia la complexitat de la vida econòmica i de la societat urbana, i determinats i indefugibles problemes, com la usura, necessitaven una resposta teològica precisa i satisfactòria. En efecte, en l'agrària societat altmedieval, la cobdícia —dels mercaders i prestadors— era una culpa que, indefectiblement, implicava la condemnaió. Els usurers nodrien quasi en exclusiva les representacions iconogràfiques infernals, mentre que els pecats característics d'altres grups socials —com ara la supèrbia dels nobles o l'enveja dels llauradors— eren tractats amb menys rigor. Mentrestant, les ciutats creixien i es multiplicaven, prenién cos certes formes protoindustrials, s'obrien noves rutes comercials, es fundaven noves fires i, en definitiva, cobraven força determinades formes de crèdit. Com es podia conciliar la doctrina tradicional amb aquest capitalisme incipient? Com es podia harmonitzar la «bossa» i la «vida» (eterna)? Doncs, amb el purgatori.

AVIII/1106 (130) 261

✠

CURIOSO, Y NUEVO ROMANCE PARA
 contemplar en la hora de la muerte, y considerar el
 gran dolor que siente el Alma quando se despide
del Cuerpo, para ir à dár cuenta estrecha
 à nuestro Dios, y Señor.

O Ygan el Clarin Sondro,
 que con ecos compalsivos
 muy fervoroso,
 de la caridad movido,
 dispartar a los mortales,
 que estan en culpas metidos,
 sin mirar que à Dios ofenden,
 ni que van por el camino
 muy cierto de su despeno,
 por lo qual yo les suplico,
 que procuren enmendarse,
 dispartando sus sentidos,
 porque à menudo la muerte
 viene cortando los filos
 vitales, sin respetar

à Cardenales; ni Obispos,
 à los Papas, ni à los Reyes.
 Bien saben que Jesu-Christo
 es muy recto, y justiciero,
 como piadoso, y benigno,
 y que nos ha de pedir
 cuenta estrecha, esto es muy fixo,
 y tan presto ha de llamar
 este juez executivo,
 al mozo, como al anciano,
 esto teagalo creido,
 que si alguno lo dudare,
 teodrá muy poco juicio.
 Ante Dios iremos todos
 iguales, porque alà al rico,
 no

Un exemple de la popular literatura de cordell, en què es mantenen els tòpics medievals de la representació de la mort i la condemna dels pecadors a les flames de l'infern, encara a mitjans del segle XVIII (BV)

Per a començar, la mateixa consideració de la usura va començar a ser més matisada; en diversos concilis (3r i 4t del Laterà) es va passar a condemnar exclusivament les formes usuràries més immoderades, i s'admeté com a lícits els sistemes de préstec justificats pel seu risc o per la necessitat de percepció d'un salari. Tanmateix, l'ambició d'algunes persones continuava fent-les creditors al «sofre» de l'infern; no obstant això, fins i tot a aquestes se'ls va obrir un portell d'esperança amb el purgatori. Aquesta forma d'expiació, basada en la solidaritat del cos de l'Església, oferia, per exemple, als usurers la possibilitat de conservar la bossa i la vida, si bé amb algunes restriccions i pesars. Amb això podia superar-se la por de l'infern, i l'economia i la societat del segle XIII podien avançar cap al capitalisme.

La mort preocupava molt a aquesta societat, en què l'esperança de vida a penes superava els vint-i-cinc anys –de fet, fins a finals del segle XVIII no superava els trenta anys, i caldria arribar fins ben entrat el segle XIX per a aconseguir els cinquanta anys–. La salvació o condemnaió depenien en la seua major mesura del moment de la mort, i en concret de tindre una «dolenta» o una «bona mort». La bona mort era la seguida a una vida humil, mortificada i conforme a la doctrina, que equivalia a «despullar a l'home cansat dels vestits i roba que li impedeixen prendre dolçament el somni»; necessàriament era lenta i permetia a la persona justa ordenar una contrició perfecta. Per contra, la mala mort era «aquella que agafa desprevingut a qui mor, i se segueix a una mala vida»; la mort sobtada que impedia el penediment dels molts pecats.

El text oficial de les «arts de ben morir» (*Artes moriendi*) es va sancionar en el concili ecumènic de Constança celebrat entre 1414 i 1418, que, a més, va posar punt final al gran cisma d'Occident (1378–1418), amb l'elecció del cardenal Colonna com a únic papa de la cristiandat amb el nom de Martí V, l'11 d'octubre de 1417. Per a dur a terme aquesta elecció, va ser necessària la deposició i excomunió de Benet XIII, més conegut com el papa Luna; l'abdicació del predecessor de Martí V, el papa Gregori XII, i la del papa Joan XXIII, tercer papa existent en aquell moment i electe en el concili de Pisa. El concili de Constança va decidir servir-se de les aleshores sancionades *Artes moriendi* per a la predicació relativa al final de la vida. La por de morir fora de l'Església, en la qual Déu havia delegat el seu poder, va contribuir a reforçar i recuperar el lloc de superioritat d'una estructura